

Pod pojmom *skutočnosť* chápeme všetko, čo aktuálne existuje, pod *možnosťou* chápeme všetko, čo ešte nie je, ale čím bude skutočnosť za istých podmienok v budúcnosti. Vzhľadom na uvedené nebudeme skúmať problém odhalenia tých javov, ktoré existovali v minulosti a ktoré nám nie sú ešte známe, ani tie javy, ktoré existujú, ale nie sú ešte známe. Tieto javy sa nevzťahujú na sféru možností, a preto nebudú predmetom nášho skúmania.

V súvislosti s témou sa stretávame s otázkou, kde a ako možno odhaliť možnosti? V hľadaní odpovede na danú otázku majú dialektickomaterialistické tézy o vzájomných vzťahoch medzi možnosťou a skutočnosťou pre nás dôležitý metodologický orientačný význam.

V podstate nám všetkým je známa jedna z dôležitých téz dialektiky, podľa ktorej sa možnosť rodí v samej skutočnosti. Jej vznik, existenciu a charakter určuje podstata tejto skutočnosti. Kameň, napríklad, nemôže obsahovať také možnosti, aké má človek ako sociálny tvor. To znamená, že každá skutočnosť produkuje len isté možnosti. Naopak, možnosť sa vždy javí možnosťou istej skutočnosti, jestvuje v nej, a nie mimo nej. Ak je to tak, potom v svojej činnosti *musí nájsť človek možnosti len v samej skutočnosti*. Inými slovami, na odhalenie možností existujúcich v akomkoľvek objekte musíme analyzovať tento objekt, a len na základe získaných výsledkov môžeme určiť prítomnosť alebo neprítomnosť v ňom akejkoľvek možnosti nezávislej od nášho želania.

Podľa niektorých autorov môžu existovať také možnosti, ktoré nemajú reálny podklad v samej skutočnosti, a sú jednoducho „iluzórne“, „vymyslené“. Tieto nazývajú jedni ako formálne možnosti, iní ako abstraktné možnosti. S takým názorom ťažko súhlasiť. V podstate, v súlade s daným názorom, formálna, abstraktná možnosť je jednoducho želanie, prázdna fantázia, ilúzia. Také chápanie možnosti, ako správne poznamenáva A. P. Šeptulin, protirečí samej podstate možnosti ako zvláštnej všeobecnej formy bytia [1, s. 359], zbavuje možnosť toho, čo ju robí momentom rozvíjajúcej sa skutočnosti. V procese odrazu objektívneho sveta, ako je známe, na základe niektorých *predstav o veciach, človek môže vytvoriť také fantastické rozmanité výtvary, aké v skutočnosti neexistujú*. Sú produktom nášho umu, ale nie tým, čo je v skutočnosti. Možnosť nie je výmysel človeka. Je to zvláštny stav skutočnosti a reálne v nej existuje, má objektívny charakter. To musia priznať aj autori uznávajúci formálnu možnosť (napr. M. A. Parňuk). „Možnosť a skutočnosť“, píše, „majú objektívny charakter, t. j. existujú nezávisle od vedomia človeka a ľudstva“ [2, s. 124]. „Možnosť je daná v skutočnosti. To je nevyhnutný vnútorný moment stavu skutočnosti, ktorý vyjadruje jej zmenu, budúcnosť v zákonitom pohybe“ [2, s. 127]. A ak je to tak, potom teoretický názor autora o formálnej možnosti ako prázdnej fantázii, ilúzii [2, s. 134], sa nemôže skúmať inak, než ako nedôsledný, protirečiaci si. Prakticky tento názor dezorientuje: núti ho hľadať akési možnosti nie v samej skutočnosti, kde ony sú, ale niekde mimo nej. Napokon, škodí efektívnej činnosti človeka.

¹ Pod objektom sa tu rozumie istý fragment skutočnosti, s ktorým sa subjekt kontaktuje.

Podobný v istom zmysle je i názor, podľa ktorého akýkoľvek cieľ, ktorý si človek vytýči, vždy odráža na jednej strane potreby človeka, a na druhej — objektívne existujúcu možnosť. I. V. Vladimírová napr. píše: „V obsahu cieľa ako gnozeologického obrazu sa vždy odráža vzájomný vzťah subjektu a objektu. Cieľ odráža tento vzájomný vzťah dvojako: ako objektívne existujúce možnosti i ako potreby subjektu. Inými slovami, cieľ znamená podstatu odrážania potreby subjektu i objektu, na ktorý je táto potreba zameraná, nakoľko ona je ideálny „vnútorný obraz“ predmetov, ktoré človek svojou prácou vytvorí“ (3, s. 141). Zdá sa, že cieľ skutočne vždy odráža potreby subjektu, ale nie vždy odráža objektívne existujúcu možnosť. Cieľ, ako správne poznamenáva M. A. Parňuk a A. Jacenko, je budúci výsledok ľudskej činnosti, ktorá je zameraná na pretvorenie objektívneho sveta v súlade s potrebami človeka (4, s. 143). Preto môže zodpovedať objektu existujúcej možnosti, ale môže jej aj nezodpovedať. V prípade, keď cieľ odráža objektívne existujúcu reálnu možnosť, je reálny, t. j. môže byť realizovaný. V opačnom prípade je cieľ nereálny. O vzťahoch medzi cieľom a možnosťou podľa nášho názoru, možno tvrdiť len to, že človek si subjektívne predstavuje cieľ vždy ako možnosť, lebo keby vedel, že je neuskutočniteľný, neusiloval by o jeho dosiahnutie (4, s. 147). Treba zdôrazniť, že je to len subjektívna predstava, a objektívne sa môže stať, že cieľ človeka neodráža reálne existujúcu možnosť. Preto treba vždy presne odlišovať cieľ od možnosti, odlišovať to, čo je želanie, od toho, čo je objektívne existujúce. V opačnom prípade, ak by sme uznali každý cieľ za odraz možnosti, resp. za samu možnosť, mohli by sme sa dopustiť chyby idealistického charakteru, totiž vydávať želané za niečo reálne. A to neprinesie nič okrem neúspechov.

Vo vzájomných vzťahoch medzi možnosťou a skutočnosťou, ako vidno z výkladu, nemožno nevidieť ich vzájomnú súvislosť, nemožno nevidieť, že možnosť je zvláštnym stavom skutočnosti, štádiom jej zmeny zo starej na novú. Preto ich nemožno rozdeľovať.

Na druhej strane by však bolo vážnou chybou nevidieť v úzkom vzťahu možnosti so skutočnosťou ich podstatný rozdiel, zamieňať ich navzájom. Tento podstatný rozdiel možnosti od skutočnosti je v tom, že skutočnosť existuje *aktuálne*, má svoj bezprostredný výraz, možnosť existuje len *potenciálne*, v danom momente jej *niet*, ale bude, ak budú existovať reálne podmienky.

Niektorí autori nevenujú dost pozornosti kvalitatívnemu rozdielu medzi týmito kategóriami. Preto zamieňajú jednu kategóriu za druhú. A. Žotov, napríklad píše, že „podmienky istého javu, kým ešte neexistuje, nazývame možnosťou javu. Javy, ktoré vznikajú z istých podmienok, nazývame skutočnosťou“ (5, s. 7). Druhá veta citátu je, samozrejme, správna. Ale z prvej vyplýva, že možnosť nie je to, čoho doposiaľ *niet*, ale to, čo už je tu (podmienky), veď „podmienky istého javu, kým ešte neexistuje“ a „jav, ktorý ešte nie je“ sú úplne rôzne veci. Prvé sa vzťahuje na skutočnosť, druhé na možnosť. Autor ich tu zjavne vzájomne zamieňa.

Podobné zamieňanie vidíme aj u M. A. Parňuka, ktorý píše, že „súbor podmienok je reálna možnosť veci“ (2, s. 419); aj u L. N. Suvorova, ktorý píše, že možnosť je súbor nevyhnutných a dostatočných predpokladov, podmienkujúcich zákonitý vznik toho či iného javu“ (6, s. 37); aj u L. V. Smirnova a V. A. Štoffa, ktorí píše: „možnosť, ktorá má pravdepodobnosť rovnajúcu sa jednej, označuje, že *možnosť sa stala* v daných podmienkach jedinou existujúcou tendenciou pre daný objekt. Taká jedinečná existujúca tendencia už nemôže byť,

v starom zmysle slova, nazvaná možnosť, lebo jej uskutočnenie v budúcnosti je jednoznačne predurčené“ (7, s. 71—72), a tak aj u iných autorov. Záměna u M. A. Parňuka i L. N. Suvorova, je zrejmá, lebo podmienka, ako aj predpoklad neznamená možnosť, ale skutočnosť. Čo sa týka tvrdenia L. V. Smirnova a V. A. Šoffa, ťažko s nimi súhlasiť. Ide o to, že možnosť, ktorej pravdepodobnosť sa rovná jednej, zostáva možnosťou, lebo táto možnosť sa nezmenila ešte na skutočnosť. A to, čoho ešte niet, ale čo bude za istých podmienok, je predovšetkým možnosť, ale nič iné. Jednoznačné predurčenie jej uskutočnenia v budúcnosti ju nielen nemení na skutočnosť (lebo možnosť existuje objektívne, nezávisle od toho, či je jej uskutočnenie predurčené alebo nie, nehovoriac už o jednoznačnom alebo mnohoznačnom charaktere tohto predurčenia), no, naopak, zdôrazňuje, že táto možnosť zostáva možnosťou, lebo sa uskutoční len v budúcnosti; to znamená, teraz v danom momente nie je nič iné, než čo je, t. j. možnosť. Napr. pravdepodobnosť toho, že kameň vyhodенý z paluby lietadla, spadne na zem, sa rovná jednej. Kým nie je kameň z paluby lietadla vyhodенý, možnosť jeho pádu na zem zostáva len možnosťou, lebo tento pád sa zatiaľ neuskutočnil. Keď vyhodím kameň z paluby lietadla, padá nesporne na zem, t. j. daná možnosť sa zrazu zmení na skutočnosť. Pravdepodobnosť rovnajúca sa jednej v tom prípade označuje túto nevyhnutnosť. To znamená, že ani tu nemožno zamieňať to, čo aktuálne existuje, s tým, čo existuje len potenciálne.

Uvedené svedčí o tom, že rozlíšiť možnosť od skutočnosti nie je tak jednoduché, ako sa môže na prvý pohľad zdať. Naopak, je to zložitý poznávací akt, pri ktorom z jednej strany treba vidieť veľmi úzku späťnosť možnosti so skutočnosťou, hľadať ju len v skutočnosti, ale nie v niečom inom, na druhej strane treba vidieť ich kvalitatívny rozdiel; nespájať, čo existuje len potenciálne, s tým, čo existuje už aktuálne. To je prvá požiadavka, ktorú treba riešpektovať v praktickej činnosti pri uplatňovaní dialektiky možnosti a skutočnosti.

Preskúmame teraz otázku, ako, akým spôsobom možno odhaliť možnosti skryté v tej či inej konkrétnej skutočnosti? Aby sme získali adekvátnu odpoveď na túto otázku, musíme sa vrátiť k teoretickým postulátom.

Ako sme uviedli, možnosti toho či iného objektu sú v ňom samom. Ale čím sú podmienené?

Zhodne s Ju. V. Sačkovom sa všeobecne teraz priznáva, že možnosti správania sa niektorých materiálnych objektov sú podmienené najmä ich vnútornou stavbou, ich vnútornou štruktúrou. Vnútorná štruktúra určuje pritom vždy množstvo možností (8, s. 166—167). Podľa A. S. Mamzina najmä štruktúra objektu určuje jeho základný smer rozvoja (9, s. 83). D. I. Širokanov pokladá vnútornú štruktúru za najdôležitejší základ, určujúci vznik možností a smer vývinu (10, s. 93).

Dané hľadisko má istý základ. Ak chápeme pod štruktúrou spôsob spájania a vzájomnej väzby prvkov systému, častí celku, potom spôsob spájania a vzájomných vzťahov prvkov vnútri celku alebo súbor ich vzájomných vzťahov nie je nič iné, iba svojho druhu vzájomné pôsobenie. A kde je vzájomné pôsobenie, tam sa medzi prvkami uskutočňujú isté zmeny. Podľa nášho názoru v takom zmysle možno skúmať vnútornú štruktúru objektu ako základ, určujúci vznik možností.

Myslíme si, že hovoriac o štruktúre, rozumieme pod tým vždy to, čo charakterizuje stabilitu, usporiadanosť objektu. Mnohí autori sa nie náhodou prikláňajú k názoru, podľa ktorého „štruktúra možno charakterizovať ako istý relatívne stabilný vzťah reálnych prvkov“ (11, s. 154), „štruktúra je tak pevná jednota prvkov, ich vzťahov a celistvosti systému“ (12, s. 119). A. E. Mamzin, odlišujúc formu od štruktúry, sa tiež nazdáva, že „ona (forma — L. Ch. T.) charakterizuje aj *stabilitosť* obsahu, aj jeho *pohyblivosť* (porovnaj napr. „forma telesa“ a „pohyb-forma existencie hmoty“). Na rozdiel od formy štruktúra charakterizuje nielen stálosť predmetov, ale aj proces (13, s. 72). No ak štruktúra charakterizuje najmä (alebo „len“, ako to zdôrazňuje A. S. Mamzin) stabilitu objektu, či ju môžeme potom pokladať za základ, ktorý podmieňuje zmeny objektu? Zdá sa nám, že skôr naopak, prekáža takej zmene; veď dialektická väzba prvkov a štruktúry je najmä v tom, že prvky majú tendenciu sa meniť, ale štruktúra, naopak, zachováva stabilitu. A ak štruktúra charakterizuje stabilitu, a teda nemôže v objekte vyvolať zmenu, nemožno ju pokladať za základ, určujúci alebo podmieňujúci vznik možností.

V svojej práci na potvrdenie a ilustráciu svojho záveru o tom, že základ možných spôsobov vývinu predmetov a javov je v ich štruktúre, A. S. Mamzin uvádza nasledovný príklad. Je známe, že zrno zahrňuje v sebe možnosť rastu. Ak zrno zachováva svoju štruktúru neporušenú (správne sa skladuje, ak sa cyklus jeho sejby normálne uskutočnil atď.), tak za istých podmienok bude rásť, zmení sa na rastlinu. Ak však tieto podmienky nebudú, alebo aj budú, alebo bude porušená jeho štruktúra (zrno môže byť rozomleté, unavené atď.), tak sa nemôže premeniť na rastlinu (13, s. 82—83). Ale podľa nášho názoru, je tu ešte niečo dôležité, čo autor vypustil, totiž ide o životaschopné zrno (zrno s neporušenou vnútornou štruktúrou) alebo o nezdravé alebo pomleté zrno (zrno s porušenou vnútornou štruktúrou) čo sú celkom rôzne veci, celkom rôzne skutočnosti. A ak sú to rôzne skutočnosti, tak je úplne zrejmé, že v sebe obsahujú úplne rôzne možnosti (životaschopné zrno obsahuje možnosť rastu, ale nezdravé alebo pomleté zrno takú možnosť nemá). To je všetkým známe z dialektiky možnosti a skutočnosti. Teda príklad, ktorý autor uviedol, utvrdzuje nás nie v tom, čo sa pokúša dokázať, ale v úplne protichodnom.

Na potvrdenie toho, že nemožno pokladať štruktúru za základ, podmieňujúci vznik možností, hovoria i nasledovné fakty. Po prvé možnosť, ako je známe, sa rozvíja stále, zatiaľ čo štruktúra, naopak, charakterizuje stálosť predmetov. Ak štruktúra charakterizuje najmä stálosť predmetov, ako potom môže podmieňovať *vývoj* možností? Pravdepodobne nemôže. Po druhé každý objekt má len jednu štruktúru. A ako štruktúra skutočne vytvára možnosť. Inými slovami, každý objekt môže obsahovať v sebe len jednu možnosť. No taký záver úplne protirečí všetkým známemu faktu, že každý objekt má v sebe nie jednu, ale mnoho možností. To znamená, že ak pokladáme štruktúru za základ možností, fakticky sa tým zbavujeme schopnosti objaviť možnosti v každom objekte. V tejto otázke, ako sa nám zdá, nemožno nesúhlasiť s poznámkou O. S. Zeľkina, podľa ktorého v mnohosti možností, zdá sa, menšiu úlohu má štruktúra (v zmysle zákona spôsobu vzájomnej väzby prvkov) ako najinvariantnejší aspekt systému (14, s. 170). A. S. Mamzin na inom mieste svojej práce bol nútený priznať, že „to, že je možnosť daná v štruktúre, neznamená, že zachovanie štruktúry vo všetkých prípadoch podmieňuje nemennosť možnosti, jej charakter. Charakter možnosti sa utvára nielen štruktúrou, ale i podmienkami“ (9, s. 95). Ak je to

tak, potom asi treba hľadať prameň možností v niečom omnoho hlbšom, než v štruktúre.

Sú autori, ktorí hľadajú taký prameň v podmienkach. T. Nhâm, napr. si myslí, že „podmienka je základným faktorom, ktorý určuje vznik alebo existenciu istej možnosti“ (15). S takým názorom tiež nemožno súhlasiť. Niet pochyb, že podmienky hrajú svoju úlohu pri vzniku alebo existencii istej možnosti. Ale podmienky sú len tie faktory, ktoré podmieňujú zmeny vo veciach, ale samy ich nevyvolávajú. Sú akýmsi pozadím, na ktorom sa uskutočňujú zmeny možnosti na skutočnosť. Napríklad, hoci zasejeme súčasne zrno a vajce na jedno pole, t. j. dáme im rovnaké podmienky, z vajca i tak nikdy nebude rastlina. Príklad ukazuje, že možnosti nie sú určené podmienkami.

Niektorí autori, vychádzajúc z istého vzťahu zákona a možnosti, zdôrazňujú iné hľadisko, podľa ktorého najmä zákony pohybu objektu podmieňujú jeho možnosti. V. N. Kostuk, napr. uvažuje: každý objekt charakterizujú zákony jeho bytia, zákony jeho pohybu, ktoré určujú, aké stavy objektu sú prípustné a aké nie. Prípustné sú stavy dámy v šachu, ktoré sú určené pravidlami hry a ťahmi šachových figúr. Prípustné stavy sputníka na okolitej dráhe sú určené zákonmi mechaniky vesmíru a niektorými fyzikálnymi charakteristikami sputníka, napr. jeho hmotnosťou a rýchlosťou. Preto možno pokladať za prípustné len tie stavy objektu, ktoré nie sú v rozpore so zákonmi jeho pohybu.

Avšak ten stav objektu, ktorý je prípustný podľa zákonov jeho pohybu, je súčasne možným. Preto podľa názoru autora, „zákony pohybu objektu určujú jeho možné stavy,“ (16, s. 60). Takého názoru sa pridávajú aj iní autori (17, s. 35; 18, s. 224; 19, s. 88).

Myslíme si, že zákony pohybu objektu skutočne hrajú veľkú úlohu pri vzniku možnosti. To sa napokon odrazí v tom, že možné bude iba to, čo je prípustné podľa zákona, ako to správne poznamenali V. N. Kostuk a iní. No jedna vec je niečo pripustiť, a celkom iná zrodiť, podmieniť to. Všetko, čo je možné, je prípustné, podľa zákona. Ale či je možné vyvodiť z tohto záver, že to (možné) je podmienené zákonom? Podľa nás nie. Prečo? Preto, že zákon je len väzba, samozrejme, nie hocijaká, ale len nevyhnutná, všeobecná, stála, ale to nemení nič na podstate veci, že je iba väzbou medzi istými javmi. K. Marx, ako je známe, určuje zákon ako „vnútornú a nevyhnutnú súvislosť medzi dvoma javmi“ (20, s. 216). Ak zákon vyjadruje iba väzbu medzi istými javmi, t. j. predstavuje iba taký vzťah medzi javmi, v ktorom zmena vlastností jedného z nich vyvoláva zmenu zodpovedajúcich vlastností iného, tak tento zákon, t. j. táto väzba, nemôže sama osebe zrodiť, podmieniť tieto javy. Skôr naopak, zákon, t. j. i daná väzba medzi javmi, sa podmieňuje vzájomným pôsobením, je ich výsledkom. Možno to pozorovať na ľubovoľnom príklade. Napr. leží pred nami kameň v určitej výške nad zemou. Preň charakteristické je, aby padal na zem. Vzniká otázka, čím je taká možnosť vyvolaná? Nie je vyvolaná zákonom príťažlivosti, ale príťažlivosťou alebo presnejšie, vzájomným pôsobením medzi Zemou a kameňom. Čo sa týka úlohy zákona, možno poznamenať, že dané vzájomné pôsobenie neprebíha ľubovoľne, ale len podľa príťažlivosti. Ak zostaneme iba pri tomto tvrdení, možno povedať, že možnosti sú *podmienené* zákonmi. Tým, ako sa nám zdá, zostávame len na polceste, nedostávame sa k podstate javu.

Čím sú potom podmienené možnosti a akú úlohu tu hrajú zákony pohybu objektu? Podľa nášho názoru je odpoveď na tieto otázky obsiahnutá už v základnej téze materialistickej dialektiky o protirečení ako prameni pohybu.

V podstate, ako sme už uviedli, možnosti toho či iného stavu objektu sú vždy v ňom samom, ale nie mimo neho. To znamená, že možnosti sú vždy podmienené samou podstatou objektu, a najmä jeho vnútornými stavebnými prvkami, faktormi. Tieto faktory, a tiež faktory vonkajšie, ktoré prostredníctvom vnútorných prejavujú istý vplyv na smerovanie pohybu objektu, sú v rôznych vzájomných vzťahov, vytvárajú pritom rôzne protirečenia. Vývin týchto protirečení, boj protichodných strán, ktoré ich vytvárajú, je predpokladom zmeny objektu. Možné zmeny objektu sú vždy výsledkom vývinu jeho protirečení, výsledkom boja jemu vlastných protichodných strán, prvkov. Bez tohto boja nebude a nemôže byť žiadnej zmeny, a samozrejme žiadnej možnosti.

No zmeny objektu nemôžu byť ľubovoľné, ale vždy sa uskutočňujú podľa istých zákonov. Napr. protirečenie medzi výrobnými silami a výrobnými vzťahmi vnútri istého spôsobu výroby sú zdrojom podmieňujúcim možnosť zámény za nový spôsob výroby. A predsa vývin tohto protirečenia sa neuskutočňuje ľubovoľne, ale vždy sa podriaďuje zákonu súladu výrobných vzťahov a výrobných síl. V súlade s týmto zákonom v prvom štádiu vývinu daného spôsobu výroby zodpovedajú formy výrobných vzťahov charakteru a úrovni vývinu výrobných síl, avšak ďalší vývin výrobných síl je napokon v protirečení so starými výrobnými vzťahmi a vyvoláva zmenu nových výrobných síl, ktoré viac zodpovedajú charakteru a úrovni rozvoja výroby. To znamená, že tento zákon určuje vývin daného spôsobu výroby podľa istého smerovania. S prihliadnutím na pôsobenie tohto zákona môžeme konkrétne určiť, aké sú tendencie vývoja daného spôsobu výroby, aké budú v budúcnosti.

Uvedme iný príklad. Lopta, ležiaca na kraji stola, je vo vzájomnom vzťahu s povrchom stola, so zmenou, s vetrom, ktorý na ňu pôsobí, pripustíme, že smerom od okraja stola k centru atď. Tieto vzájomné vplyvy podmieňujú v prípade lopty rôzne možnosti. Aké konkrétne? Vzájomné pôsobenie lopty so zemou sa uskutočňuje napr. podľa zákona gravitácie, ktorá umožňuje, aby lopta spadla na zem. Vzájomné pôsobenie lopty s vetrom sa uskutočňuje podľa Newtonovho zákona, ktorý umožňuje lopte pohyb po povrchu stola od jeho okraja k centru atď.

Uvedené príklady ukazujú, že *ak boj protikladov, ktoré sú vlastné objektu, ho núti zmeniť sa, t. j. podmieňuje uňho vznik tej-ktorej možnosti jeho ďalšieho pohybu, zmeny, potom zákony, pôsobiace v tomto boji, v tomto pohybe, konkrétne určujú, aké budú (tieto možnosti), čím sa objekt v budúcnosti stane.*

Z uvedeného vyplýva, že na odhalenie možnosti, skrývajúcej sa v istom objekte, treba odhaliť najprv protirečenia a ďalej zákony, pôsobiace vo vývine týchto protirečení. Keď odhalíme vlastné protirečenia v skúmanom objekte a preskúmame vývin týchto protirečení a s tým i vývin samého objektu, podmienený vývinom daných protirečení a stanovíme zákony, ktoré určujú tento vývin, budeme schopní zodpovedne určiť, čím sa objekt v budúcnosti stane, t. j. zodpovedne určiť, aké možnosti objekt má.

LITERATÚRA

1. ŠEPTULIN, A. P.: Sistema kategorij dialektiki. Moskva 1967.
2. PARŇUK, M. A.: Princip determinizma v sisteme materialističeskoj dialektiki. Kijev 1972.
3. VLADIMIROVA, I. V.: Cel i vozmožnosť. In: Vzaimosvaz kategorij. Sverdlovsk 1970.

4. PARŇUK, M. A. — JACENKO, A.: Vozmožnost, dejstviteľnosť i cel. In: Problema vozmožnosti i dejstviteľnosti. Moskva-Leningrad 1964.
5. ZOTOV, A.: Vozmožnost i dejstviteľnosť. Stalingrad 1957.
6. SUVOROV, L. N.: Materialističeskaja dialektika. Moskva 1980.
7. SMIRNOV, L. V. — ŠTOFF, V. A.: Sootnošenie vozmožnosti, verojatnosti i neobchodimosti. In: Problema vozmožnosti i dejstviteľnosti. Moskva-Leningrad 1964.
8. SAČKOV, J. V.: Vvedenie v verojatnostnyj mir. Moskva 1971.
9. Problema vozmožnosti i dejstviteľnosti. Moskva-Leningrad 1964.
10. Roľ kategorij dialektiki v izučení biologičeskich javlenij. Minsk 1967.
11. Struktura i formy materii. Moskva 1967.
12. Sistemnyje issledovanija. Moskva 1969.
13. MAMZIN, A. S.: Vozmožnost, dejstviteľnosť, struktura i problema vznikovenija i suščnosti žizni. In: Problema vozmožnosti i dejstviteľnosti. Moskva-Leningrad 1964.
14. ZELKIN, O. S.: Sistemno-strukturnyj analiz osnovnyh kategorij dialektiki. Saratov 1970.
15. TRẦN NHÂM: Nghệ thuật biết thăng trầm bước. — Hà Nội, NXB Khos học xã hội, 1978.
16. KOSTŮK, V. N.: O vozmožnosti i verojatnosti. In: Filosofija v vuzach. Odessa 1969.
17. MOROČNIK, S. B.: Dialektičeskij materializm o vozmožnosti i dejstviteľnosti. Staljnabad 1957.
18. Osnovy marksistskoj filosofii. Moskva 1958.
19. ČUNAJEVA, A. A.: Kategorii materialističeskoj dialektiki. Leningrad 1965.
20. MARX, K.: Kapitál. Zv. III. Bratislava 1987.